

nek, Adyra nézve pedig inkább Király Istvánnak van igaza.

Kiss Ferenc összegyűjtött tanulmányai az irodalomtudomány bonyolult ágazataiban otthonos, műértő irodalomtörténész írásai.

Korszerűség és sokoldalúság e lélekemelő látványa szelíd nosztalgiába vonja az olvasót: bárha e tekintet egész irodalmunk történetét végigpásztázná egyszer.

Szuromi Lajos

TRÓCSÁNYI ZSOLT: TELEKI MIHÁLY (ERDÉLY ÉS A KURUC MOZGALOM 1690-IG)

Bp. 1972. Akadémiai K. 333 1.

Ide-odaingadozó átpártolások, árulások nehezen áttekinthető szövevénye, eszmei zűrzavar és következetlenség, rengeteg egymást keresztező szándék, ellentét, egymásnak ellentmondó elgondolás, sok irányból ható és sokfelé húzó erők alig kivédhető játéka, külső országok régóta kialakult és megmerevedett állásfoglalása, majd meg politikájuknak rövid időközönként beköszöntő váratlan fordulata, a hozzájuk való alkalmazkodás és az országon belül történt eseményeknek sokszor egyik napról a másikra minden számítást felborító játéka formálta, kuszálta össze Magyarországon egyének és családok, kisebb és nagyobb közösségek, társadalmi rétegek és osztályok életét abban a kb. két évtizednyi időszakban, mely a Wesselényi-féle szervezkedéstől az első kuruc mozgalom, Thököly Imre bukásáig tartott. Elismerés illeti azt, aki arra vállalkozik, hogy ezt a korszakot bemutassa. Ez ideig nem is akadt rá sok vállalkozó!

A két évtized történetének első szakaszát még a múlt század utolsó harmadában megírta Pauler Gyula, és könyve mind a mai napig a leghasználhatóbb forrás, a legjobb feldolgozás (*Wesselényi Ferenc és társainak összeesküvése*. I—II. Bp. 1876). Az egész korszakról történészeink csak a magyarság egyetemes történetének keretén belül szóltak. A mozgalom főhőséről Angyal Dávid érdemleges monográfiát írt, de a mai igényeket ez már nehezen elégíti ki (*Késmárki Thököly Imre*. Bp. 1888.). Még kevésbé mondható ez a mozgalom erdélyi támogatójáról, a Teleki Mihályról szóló munkákról (Sziládi Károly: *Gróf széki Teleki Mihály*. Kecskemét 1887. — Balló István: *Teleki Mihály*. Csikszereza 1903.). Pedig amikor Zrinyiéék „öneladásával”, Bécsbe menekülésével és az 1670-es kelet-magyarországi felkelés bukásával a magyarországi elégtelenség mozgalmának súlypontja Erdélybe helyeződött át, nyolc nehéz éven keresztül elsősorban Teleki Mihály szívós, céltudatos támogatása, hatalmi játéka tartotta azt életben; nélküle nem lehet az első kuruc bujdosók megmozdulásairól beszélnünk. A korszakkal legtöbbet protestáns egyháztörténészeink foglalkoztak. A katolikus ellenreformáció erőszakos térítésével együttjáró üldözéseknek, a gályarab és exu-

láns prédikátorok sorsának, tevékenységének számos részletére és dokumentumára derítettek fényt. A korszak irodalomtörténetileg főként ilyen vonatkozásban ismert. Egyébként tele van fehér foltokkal, tévedésekkel, mint ahogyan hiányos, felderítetlen, előítéletekkel terhes volt Teleki Mihályról alkotott képünk, míg Trócsányi jelen könyve meg nem született.

Teleki Mihály történeti életrajza formájában Trócsányi a Wesselényi-féle szervezkedés Erdélyig ható hullámain, elsősorban pedig az első kuruc mozgalmat mutatja be Erdély oldaláról. Felhasználta ehhez a már évtizedek óta publikált, de eddig feldolgozatlan egykorú írók tényanyagát [legtöbbet merített Gergely Sándor: *Teleki Mihály levelezése* című kiadványának 8 kötetéből (Bp. 1905—1926.) meg a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent *Erdélyi országgyűlési emlékekből* (1—21. köt. Bp. 1875—1898.)] és saját levéltári kutatásait. (Itt említjük meg, hogy könyvében a Telekit támadó gúnyiratokkal kapcsolatosan 3 „ismeretlen” szerzőtől származó pasquillust mutatott be (8—9.). Ezek szerzője azonban ismeretes; a XVII. század második felének híres pasquillusírója, Szentpáli Ferenc (Vö. ItK 1963. 287—302.) És ha már szólt a Teleki ellen írt pasquillusokról, említenie kellett volna a *Thököly-k*. egy rövidebb magyar és egy hosszabb, 33 strófás latin nyelvű gúnyversét, melyet Busa Margit tett közzé az It. Füz. 13. számában. (*A Thököly-kódex és kuruckori versei*. Bp. 1958.)

Trócsányi könyvében több helyen hangsúlyozza, hogy Teleki Mihály életrajzát írta meg, és nem a korszak, illetőleg egy-egy részprobléma történetét. (Vö. 247, 295; a 299. lapon pl. ezt mondja: Az 1686 és 1690 közötti évek Teleki Mihályának „életrajzát írjuk, s nem Erdély történetét.”) Munkája viszont, ahogyan erre a címe is hivatkozik, jóval több egy Teleki monográfiánál: Telekit a kuruc mozgalommal való összefüggésben állítja eléln.

Felmerülhet azonban a kérdés, nem kellett volna-e teljesebbé, árnyaltabbá tenni a Telekiről rajzolt képet azzal, hogy bemutatta volna a nem-államférfi Telekit is. Ha másként nem, egy külön fejezetben, bevezetesként vagy összefoglalásként. Bizonyára sok embert

érdekelt volna Teleki részletesebb, adatokkal jobban dokumentált élete. Szívesen hallottunk volna emberi kapcsolatairól. (Anyjával, feleségével gyermekeivel, kortársaival összefüggésben számtalan érdekes és izgalmas mozzanatot tartalmaznak erről személyes hangú levelei.) Szerettük volna, ha a kezén megfordult dokumentumokból bemutatva volna a művészetet, irodalmat pártoló mecénást. Az irodalomtörténészek örültek volna, ha az államférfi és a balszerencés hadvezér portréján kívül a műveltségpártoló főúrról, a kulturpolitikusról is beszélt volna. Teleki-nek fejlett szépérzéke volt, cselekvő módon érdeklődött a tudomány, a fiatal nemzedék nevelése-oktatása és a korabeli szellemi mozgalmak iránt. Nemcsak a kolozsvári, enyedi kollégiumban tartott alumnus diákokat; támogatott sok kulturális intézményt, tanítatott ifjakat belgiumi, angliai s más egyetemeken. Mint patrónusának, számtalan diáknél közönszöhet, hogy emberré lett. (Vö. Herepei János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp.—Szeged. 13-31., valamint *A hanyatló Erdély művelési és irodalmi életéből* c. fejezet (uo. 3—120.) más tanulmányait.) Udvarában. „diákinasok”, főrangú ifjak nevelkedtek. Egy 1679-ben készült leírás szerint udzszentpéteri otthonában is pezsgő élet folyt (B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 8—9.). Teleki a maga és gyermekei számára sok és értékes könyvet vásároltatott, saját költségén több munkát nyomtatott ki. Iskolai előadásokon vett részt, „szép tudományú professzorokkal” társalkodott [vö. Bod Péter: *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766.) ajánlásával]. Érdeklődött a költészet iránt, amiről többek között a családi levéltárban ránk maradt saját kezű versemásolatai is tanúskodnak.

Természetesen ezen hiányérzetünk ellenére is nagyra értékeljük Trócsányinak Teleki Mihályt több tekintetben rahabilitáló perújítását, mellyel felszámolta Szalárdi Jánosnak, Bethlen Jánosnak és Miklósnak, Cserei Mihálynak az utókorra hagyományozott, illetőleg e kortársírók műveinek a múlt században nyomtatásban is napvilágot látott munkái nyomán a közvélemény, főként a nagy közvélemény-formáló Jókai regényeinek Teleki személyét és szerepét illető elmarasztalásait. Eddig ugyanis a közvélemény, de a szűkebb szakirodalom is a XVII. századvég hanyatló Erdélye bajkeverő, eszközökben nem válogatós, embereket gátlás nélkül félreállító, csak saját anyagi hasznát tekintő, pénzért országát is eláruló — szinte sátáni figurát látott Telekinek alacsony sorból érdemtelenül Erdély kancellárjává emelkedett alakjában. (Valójában sohasem volt kancellár!) Trócsányi most alapos forrástanulmányok alapján

hitelt érdemlően számos tévedést igazított helyre, legendákat számolt fel, új megvilágításba helyezett dolgokat és személyeket, új összefüggésekre mutatott rá. Könyvből kiderül pl., hogy bár Teleki elég alacsony fokon állt kora társadalmi ranglistáján, nem viselt „telekes bocksort”. Balszerencés politikai fordulatok és pártállások között szerény vagyonú főember-szolgából jelentős diplomáciai feladatok végzése után 1669—1670-ben emelkedett nagyobb méltóságokra. Felszínen maradását, folytonos emelkedését, sikereit az 1672-es bujdosók melletti sikertelen kitémadása miatt személye ellen irányuló támadások, a Bánffy Dénes likvidálású keresztülvivő liga-harcok, a Béldi-párt akcióinak bizonytalanságai közepette annak köszönhet, hogy nagyvonalú játékos volt, aki nehéz helyzetekben tudott higgadtan mérlegelni, céltudatosan cselekedni, sértődöttség és érzelmi szempontok ellenére és mellőzésével szemlélte ki ellenségével, valóságos és veszélyes ellenfelekkel.

Sok energiát, elmeit, körültekintést kívánó hatalmi játékban szerzett magának egyre nagyobb tekintélyt és hatalmat külföldön és Erdélyben. A magyarság jövője szempontjából államférfiúi pályájának Trócsányi szerint legpozitívabb éveit az 1670—1678. esztendőkre, amikor Erdélyben a bujdosók mozgalmánál szinte az árral szemben úszva csökönnyös szívósággal mentette át olyan időkre, amikor végre a porta megváltozott állásfoglalása megnyitotta előttük a cselekvés útját. A sors furcsa játéka, hogy a bujdosók mozgalmának irányítása éppen ekkor csúszott ki kezéből, és ő vált az elégedetlenek, Thököly szándékainak és tetteinek kerékkötőjévé, ami miatt szándékaik nem érhették el azokat a célokat, melyeket el kellett volna érniük.

Kissé azonban nehéz megértenünk, hogy ez a „politikai realista”-nak nevezett, tapasztalt diplomata mért ragaszkodott olyan makacsul a magyarországi bujdosók mozgalmának irányításához akkor is, amikor azoknak többsége Thököly Imre mellé állott. Hogyan vált lehetségessé, hogy az állítólag körültekintően mérlegelő államférfi mindent elkövetett, hogy Thököly hitelét lerontsa, őt rágalmazza, vádolja, őt árton neki, ahol tud? Teleki-nek tudnia kellett Erdély múltjából, de a mondott szóból is: a török nem enged, hogy az erdélyi fejedelem egyben Magyarország ura legyen, mert az ő érdeke a megosztottság. Miért ragaszkodott olyan makacsul, hogy Apafi-ból magyar királyt csináljon?

Trócsányi sokat retusált a hagyományos Apafi-képen is. Az ő Apafija nem tehetetlen és tehetségtelen, részeges fejedelem, akin a feleség uralkodik. Elismert törvénytudó, képzett, erős szellemi érdeklődésű ember, erdélyi viszonylatban nem „rossz fejedelem”. Szívós tudatossággal elérte, hogy három évti-

zedén át nem okozott zavart az országban a fejedelmváltozás, hogy Erdély magához tért, kissé megerősödött a II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő felfordulásból. Hogy az éveken át tartó taktikázás, diplomáciai játék végül is Apafi számára a 1681., 1682., 1683. évi magyarországi kitámadásokban elszervedett megaláztatás-sorozatot eredményezte, ebben a Teleki-féle politikának volt nagy része. A magyar királyság megszerzésének büvöletében a bujdosók mozgalmának minden erővel kézben tartása ekkor már nyilvánvalóan értelmetlen hatalmi játék volt Apafi számára. Hogy pedig ez a nagy hatalomakarat Teleki személyét illetőleg konkrétan hogyan ölthetett volna testet, Trócsányi könyvéből sem derül ki világosan.

Trócsányinak Teleki arcképéről sikerült eltüntetnie a „sátáni” vonásokat. Sikerült bizonyítania, hogy nem volt vérengző szörnycég (nem kezdeményezte pl. Bánffy Dénes megbuktatását, talán halálában is ártatlan volt). Kissé túlságosan finom megfogalmazás mégis azt mondani Telekiről, hogy az anyagi javakkal szemben „nem volt aszkéta” természetű. A vagyonszerzésben bizony nem mindig volt tisztakezű és jószándékú! A hata-

lomért folytatott kettős játékaiban pedig sokszor futott személyes célok után: menteni, biztosítani, gyarapítani vagyonát.

Természetesen, Teleki nem *csak* a bujdosók mozgalmával foglalatokodott, hanem az erdélyi politikával, Trócsányi vizsgálódásainak sem kizárólagos tárgya a kuruc mozgalom. Ebben a korban azonban Erdély ügyét lehetetlen Magyarország, a bujdosók, Thököly szabadságharca nélkül vizsgálni, minthogy minden más probléma több-kevesebb szállal a kuruc mozgalomhoz, Magyarországhoz is kapcsolódott. A választott módszer következménye, hogy a szerző több ízben ismételni kényszerül, újra összefoglalja a részleteiben elemzett eseményeket, máskor előre összegezi a fejezetben tárgyalt dolgokat, hogy a következmények, következtetések ismeretében jobban tudjuk őket nyomon követni.

Trócsányi könyve hosszú, szorgos munka eredménye. Számos helyesbítést, új ismereteket szerezhettünk belőle. Segít eligazodnunk történelmünk egyik legzűrzavarosabb korszakában. Hasznos lett volna azonban értékes könyvét névmutatóval is ellátni.

Varga Imre

LES LUMIÈRES EN HONGRIE, EN EUROPE CENTRALE ET EN EUROPE ORIENTALE

Actes du Colloque de Mátrafüred 3—5. Novembre, 1970. Rédigé par Eduard Bene. Bp. 1971. Akadémiai K. 125 p.

A kötet tanulmányai elhangzott előadásokból tömörültek kiadvánnyá, ennek köszönhető, hogy terjedelmre való tekintet nélkül valamennyit az élő beszéd szuggesztív varázsa jellemzi. Egy-két hozzászólón kívül senki sem anyanyelvét használta, mégis eleven és izgalmas párbeszéd alakultak ki. Az érdeklődő szinte rákényszerül, hogy egyvégtében olvassa végig a könyvet.

Élvezetében, ezt mindjárt előljáróban meg kell mondanunk, ugyancsak zavarja a sok értelemzavaró, nemegyszer szarvas helyesírási hiba. Nemcsak nyomtatott szöveget ajánlott és illik korigálni, a sokszorosítási eljárásnak is megvan a maga hibajavítási lehetősége.

A mátrafüredi konferencia Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa felvilágosodás kori problémáit vette vizsgálat alá. Az előadók a vendéglátó magyar szakemberek közül kerültek ki, egyetlen kivételként a pozsonyi Jan Tibenský adott Sziklay László szavaihoz csatlakozó rövid tájékoztatást az egykorú szlovák irodalomról. Történészek, irodalomtörténészek, nyelvészek és művészettörténészek születtek fel, megadva ezzel az össze-

jövetel szükségképpen human, irodalmi alaphangját. A konferenciának több külföldi, cseh, szlovák, román, sőt osztrák, francia és belga vendége is lévén, nem egy előadó első-sorban ezek tájékoztatását tartotta — helyesen — szem előtt. Ezek közül az első, Benda Kálmán, a felvilágosodás korának Magyarországról adott áttekintést. A vallási, az osztály és a nemzetiségi megoszlást tekintette elsőrendű fontosságúnak, s ebből fejtette ki a hazai jakobinus mozgalom jelentőségét. A hozzászólók között volt, akit a cseh jakobinus mozgalomra való utalás lepelt meg, egy másik a polgárságot számottevőbbnek, Pest-Budát jelentősebbnek, az irodalmi életet elevebbnek vélte, mint azt Benda feltűntette. Kétten a románság helyzetének rajzát kifogásolták, volt, aki a második hozzászólót támogatta, a kispolgárságot fejlettebbnek, vagy a pesti irodalmi centrumot fontosabbnak ítélte. Az előadó válaszában megnevezte a cseh jakobinusokra vonatkozó forrását, társadalomtörténeti állításait pedig fenntartotta. Ami Pest-Buda irodalmi jelentőségét illeti, ebben Szegedy-Maszácz felszólalása támogatta Bendát, de egyetért vele e sorok írója is. Egyi-